

**400 - AASTANE
EESTI RAAMAT**

Raamat, mille kaante vahelt leiti Wanradt-Koell'i
katekismuse lehed.

B-1873 II

DR. H. WEISS JA DR. P. JOHANSEN

400-AASTANE EESTI RAAMAT

×

WANRADT-KOELLI KATEKISMUS
1535. AASTAST

TALLINN, MCMXXXV

GRAAFIKATÖÖSTUSE JUHTIDE ÜHING „POLIGRAAF”

Tallinnas, Raamatu-aastal

Tekst laotud ja trükitud Aktsiaselts „Ühiselu“ trükikojas

Klišeed valmistatud ja faksiimile-rekonstruktsioonide osa trükitud Riigi trükikojas

Rekonstruktsioonid laotud ja köide teostatud

Tallinna Eesti Kirjastusühisuse Graafikatööstuses

Paber valmistatud Aktsiaselts E. J. Johanson'i paberivabrikus

ja annetatud „Eesti Paber'i“ Aktsiaseltsilt

„Poligraafile“

2

218958

Seda raamatut on trükitud 400 nummerdatud eksemplari

Nr. 356

Raamatu-aasta, mille avas Riigivanem 23. veebr. 1935. a. Eesti Raamatu 400-aastaseks saamise puhul, on põhjustanud meil mitmeid üritusi selle momendi tähistamiseks. Graafikatööstuse Juhtide Ühing „Poligraaf”, kui raamatule lähedal seisvate inimeste koondis, otsustas oma osa Raamatu-aasta jäädvustamise monumenti panna raamatu näol. Leiti, et kõige sobivamaks sisuks sellele raamatule oleks Raamatu-aastat põhjustanud raamatu lähim kirjeldus. Sel põhjusel ilmubki lugeja ette käesolev kokkuvõtlik ülevaade Wanradt-Koell'i katekismuse kui vanima eesti raamatu kohta.

Raamatu väljaandjad on püüdnud teha kõik, et midagi, mis on lähemas ühenduses nimetatud katekismusega, ei jääks tekstist välja. Loodetavasti see püüe on ka täitunud, sest lugupeetud dr. H. Weiss'i ja dr. P. Johansen'i kui autorite nimed on selleks kindlaks tagatiseks. Olgu siinkohal neile väljendatud suurim tänu abi eest, mis võimaldas koostada ja välja anda säärase mitte hariliku sisuga teose.

Raamatu kasutaja seisukohast võiks vaadata sellele väljaandele osalt kui ainulaadsele, huvitavaid ajaloolisi dokumente sisaldavale, osalt kui edaspidiste uuringute lähtealusele.

Kui see väljaanne neis kahes punktis tarvitajale suudab kuidagi kasulik olla, siis on väljaandjate eesmärk saavutatud ja neil jääb vaid loota tarvitajate heatahtlikule arvustusele raamatus ette tulla võivate puuduste kohta.

Humanistliku kirjanduse läbivaatamisel Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogus sattus raamatukoguhoidja H. Weiss novembris 1929 juhuslikult õnnelikule leiule. Koguteose köites, mis sisaldas Wittenbergi, Strassburgi ja Kölni trükiseid aastast 1530–1541, leidis kaane täitematerjalina kasutatuna katkendeid alamsaksa-eestikeelsest trükisest. Lähemal uurimisel selgus, et on tegemist 1535. aastal Wittenbergis, Hans Lufft'i juures trükitud kahekeelse katekismuse riisemetega. Säilinud katkendid koosnesid voltimata trükipoognatest, mis olid osalt katki lõigatud ja osalt katki pressitud, ning koos mingisuguse alamsaksakeelse trükisega moodustasid ülalmainitud köite kaane täidise. Üksikud lehed olid niihästi üksteisega kui ka köite nahast kattega kokku kleebitud kindla liimikorraga, mille tõttu nende lahtisulatamine ei olnud sugugi kerge. Paber, isenesest juba vähe vastupidav, oli varem niiskuse käes tublisti kannatanud ning pudenes. Seetõttu ei ole alal hoidunud ühtegi lehte päris tervena. Üldse on säilinud katkendeid üheteistkümnest lehest, sealjuures haruldaselt õnneliku juhusega nende hulgas ka raamatu lõpplehekülj, millel leidub peaaegu vigastamatult trükkija nimi, koht ja aeg.

Oktaavkaustas trükitud raamatukese ulatuse kohta saame kindlaid pidepunkte üksikutel lehekülgedel säilinud trükipoognate signatuurist. Lehekülgede üldine nummerdus puudub. Esinevad signatuurid D, Dij, G ja G iij, kusjuures sisu järele liigitades viimasele, G iij signatuuriga tähistatud lehele võis tulla lisaks vaid mõni lehekülj. Seda aluseks võttes võis raamatul olla umbes 120 lehekülge. (Võtnuks signatuuride aluseks tähe I, sattuksime eksitusse, sest nimetatud täht leheküljel 10a kuulub teksti. Seega ühtlasi väheneks tunduvalt ka raamatu oletatav ulatus.)

Ladu on korraldatud selliselt, et saksakeelne tekst asetseb raamatu vasemal ja eestikeelne selle kõrval paremal leheküljel. Sealjuures peavad nad sisuliselt harilikult üksteisega sammu. Erilisteks lisanditeks teksti eestikeelses osas on ääremärkused, mis tavaliselt on kas korrektuurid, või keelelised variandid. Raamatu lõppu on koostaja või tõlkija paigutanud lühikese alam-saksakeelse ekskursi eestikeele murrete kohta. Samuti arvatavasti oli raamatul ka saksakeelne eessõna.

Katekismuse tekstist enesest, mille sisu järjekord tõenäoliselt peajoonis näib olevat ühtinud Luther'i katekismusega, on säilinud katkendeid vaid teisest ja kolmandast õpetusest, Meie Isa palvest ja ristimise ning Püha altari sakramendist. Täielikult puudub kümme käsku, kuna trükipoognatest A–C (lehekülg 1–48) ei ole alalhoidunute hulgas ühtegi lehte.

Küsimusele kus ja millal katekismuse lehti tarvitati köitmisel kaane täidisena, annab meile vastuse köide ise, milles nad avastati. See on pruunist vasikanahast väljapressitud saksa renessanssköide, mida kaunistavad templid, mis leiduvad ka veel mitmel Tallinna rae asjaajamise raamatul 16. sajandist. Sissekannetest linna arveraamatus selgub, et raad 16. sajandi neljakümnendais aastais on korduvalt lasknud raamatuid köita tolleaegse Oleviste kiriku diakoni ehk abiõpetaja, pärastise õpetaja Gerhard Culemann'i juures (†1550). Nende sissekannete najal tõenäolisena paistev oletus, et ka kõnealune köide on pärit Culemann'i töökojast, leiab kinnituse Oleviste kiriku arhiivis säilinud Tallinna preesterkonna raamatu poolt, mille köitel samasugune tempel ja sees märkus, et raamat Culemann'i poolt kirikule kingitud. Culemann'i templiga varustatud köited Tallinna Linnaarhiivis kui ka Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogus, nii palju kui neid seni ilmsiks tulnud, on kõik läbi vaadatud, kuid neis ei leidunud enam uusi katkendeid Wanradt-Koell'i katekismusest. Võttes veel arvesse, et noorim koguteoses leiduv trükis on dateeritud a. 1541, ei või olla enam mingit kahtlust, et kõnealune raamat on sama sajandi neljakümnendais aastais köidetud Culemann'i köitekojas. Seega tabas meie esimest emakeelset katekismust õnnetu saatus, sest juba umbes 10 aastat pärast ilmumist tarvitati teda makulatuurina.

Tõsiasi, et katekismus on Luther'i teoste trükkija Hans Lufft'i trükkija toode, tõendab vastuvaidlematult viimasel leheküljel alalhoidunud lõpp-

märkus: „Gedrucket tho Wittemberch dorch Hans Lufft / am XXV. tage des Mantes Aust. M. D. XXXV” – s. t. „Trükitud Wittenbergis, Hans Lufft'i poolt 25-dal augustikuupäeval 1535”. Hans Lufft'i trükikoda võlgneb oma kuulsuse esimesele täielikule Martin Luther'i poolt saksa keelde tõlgitud piibli trükkimisele 1534, millele kuni aastani 1583 järgnesid peaaegu igal aastal uued väljaanded. Hans Lufft, seistes saksa reformaatorile isiklikult kaunis lähedal, omas Wittenbergis kauaaegse raehärrana ja bürgermeistrina lugupeetava seltskondliku seisukoha. 1549. a. asutas ta teise trükikoja Königsbergi, mis aga varsti jäi seisma. Vaevalt aasta pärast oma kuulsama töö – 1534. aasta saksakeelse piibli trükkimise lõpetamist, asus Hans Lufft meie katekismuse trükkimisele, olles seega esimese eestikeelse trükise loojaks. See asjaolu on seda märkimisväärsem, et seniste teadete järgi ei ole tema töökoda peale saksa-, ladina- ja kreekakeelsete raamatute ilmutanud ühtki teiskeelset. (W. Mejer, Der Buchdrucker Hans Lufft, Leipzig, 1923.)

Trükitehniliselt sarnaneb katekismus täielikult Lufft'i teistele samaaegsetele töödele. Vaheldamisi on tarvitatud švabahheri cicero ja petit kirjasid, viimast peamiselt raamatu lõpposas ja lehekülgede äärtel. Lehekülgede suurus on $13,5 \times 25$ cicerot = umbes $6,1 \times 11,3$ cm (välja arvatud viimane rida ülekandesõnaga); siia juurde tuleb arvata veel juhuslikud märkused eestikeelse teksti äärtel umbes 3 cicero laiuselt. Üldiselt mahub cicero-reale umbes 28 tähte (ühes arvatud sõnade vahed), kuid päris kindel pole see arv siiski, vaid kõigub 25 ja 32 vahel, olenedes kitsamate ning laiemate tähtede esinemisest. Petit-rida sisaldab umbes 40 tähte ühes sõnade vahedega, kuid ka rohkem või vähem. Märkuste lattu äärel mahub 7, kõige enam 8 petit-tähte. Kogu leheküljel on 25 cicero-rida.

Kui tänu hästi alalhoidunud lõppleheküljele on teada raamatu trükkija, siis puudub aga säilinud tekstis igasugune viide autorile ja tõlkijale. Juba pealiskaudsemalgi sisuga tutvumisel selgub, et ei ole tegemist lihtsalt mõne Luther'i katekismuse tõlkega, vaid iseseisva tööga, mis ainult vormilt sarnaneb eelmisele. Ent see negatiivne konstateering on ka kõik, mida võib otsustada teksti alusel. Rõõmustaval viisil võime autori küsimuse lahendamisel kasutada teiste allikate abi.

Juba mõni aasta varem tulid ilmsiks mõningad asjaolud, mis lubasid päris kindlasti oletada, et peab olema veel mingisugune vanem eestikeelne katekismus, kui seni kõige vanemaks eestikeelseks trükiseks arvatud ja teadmata kaduma läinud Lüübekis 1554 ilmunud katekismus Tartu jutlustajalt Franz Witte'lt. Esimese vihje selle kohta avastas H. Weiss juhuslikult Tallinna Linnaarhiivis. Nimelt leidis ta seal ühest, nimeliselt kahjuks mainimata, Tallinna raamatukaupleja inventarist aastast 1549 järgmise märkuse: „1 bundt un-deutsch catechis(men)“ – s. t. üks kimp mittedeelseid katekismusi. (TLA, A.a.2.) Varsti selle järele tegi P. Johansen samas arhiivis veel tähtsama leiu. Raamatus, mis sisaldas Tallinna rae kohtuotsuseid aastatest 1515–1554, leidis 1537. aasta 17. juulikuupäeva all järgmine sissekanne:

„Twuschenn Gieszebertus deme boekefoerer, also deme klegere, vnnnd her Johann Koele, alsze deme andthwerdesmanne, denn 17 [julij] vonn wegen ethliger catechismi tho rechte affgesecht:

Gieszebertus, diewiele gy denne her Johann Koell beschuldigenn eines ouergegeuen vndudeschenn cathechismus, denn magister Simonn Wanradus in dudiesz gestelleth, vnnnd her Johann ferner vth anreytzende magister Simons in die undudusche sprake vorsatenn scholde, den gy in denn druck woll denn bringenn, vnnnd szo die exemplaria dar vonn hier in Liefflandt tho bringen; deme dennest szo gescheenn, dath die suluigen exemplaria in Reuell gelanget, vnnnd ahn denn keine geringe errata befundenn, die hier tho vor-uterende vorbadenn. Whe gy denne, denn suluigen juwen erledenenn schaden, vnkost vnnnd theringe ahnn her Johan Kole willens tho vorhalende vnnnd tho szoekende; darvp secht jw ein erszam radth tho rechte aff: Nach dem gy medth magister Simon Wanrade die catechismes vnder die prenthe tho bringende szien eins geworden, hie ock also ein principaell der szake, vnnnd her Johan Koell alleine also ein dener der szake gebruketh vnnnd geholdenn ist, erkenneth derhaluenn ein erszam radth her Johann Koele juwer gefoertenn klacht nha vnschuldich; her Simon hefft hier lange genuech vor jwenn oge-nenn tho stege vnnnd tho wege gegaenn, denn gy woff haddenn moegenn ansprekenn. Wes gy des noch ferner doenn willenn, dath stelleth ein erszamer radth tho jw. Deme nha gy tho richtende hebben.“ (TLA, A.a. 16, lk. 296 ja P. Johansen, Eesti Keel 1927, lk. 103.)

See kõlaks tõlkes umbes järgmiselt:

„Raamatukaupmehe Gieszebertus'e, kui kaebaja ja härra Johann Koell'i, kui kostja kohta mõningate katekismuste asjas otsustati 17. [juulil]:

Gieszebertus, kui teie süüdistate härra Johann Koell'i ühe üleantud mittedeelse katekismuse pärast, mille magister Simon Wanradt koostas saksa keeles ja mille härra Johann magister Simon'i ergutusel pidi tõlkima mittedeelse keelde, teie ta aga pidite viima trükki ja siis trükitud eksemplariid

Wantschens Buchstaben seine beide,
Jener alle seine Plagen, und der so
sein Rede alle seine andern
Thunne dem 17 von wegen wichtiger
Catholischen die sehr affektive

Folgen
Buchstaben Das werde ich dem so dem Buch
bestehenden eines unregelmäßigen unvollständigen Calge-
offenen, dem aller Einem Vermehren in der
gestalt, und der Jener ist unregelmäßig alle Ei-
nung so die unvollständige jedoch verfahren sollte, den
es in dem dem willkürlichen binden, und so die
Eigenschaften der vom hier in der Handlung
dem demnach so gestiegen, das die führung vom
plan in dem gelänge, und alle dem dem so,
viele weitere befinden, die hier dem demnach vor-
ändert, sehr so dem, dem führung zum alle
vom führung, und ist und demnach dem so dem
die, welches demnach dem und demnach, der
es sehr zu ein-lassen wird die sehr aff. Nach dem
es mehr alle dem dem die Catholischen
unter die weitere demnach dem dem demnach
so und alle ein demnach der sehr, und dem dem
Buch alleine alle ein dem dem der sehr demnach
und demnach aff, demnach der demnach ein demnach
Nach der dem Buch, dem dem demnach alle
unregelmäßig der demnach sehr der demnach
vor dem demnach der sehr und die sehr demnach
dem es will demnach demnach demnach dem
es so und demnach dem demnach demnach demnach
demnach sehr die dem dem nach es demnach
demnach

tooma Liivimaale; sündis siis nii, et samad eksemplarid jõudsid Tallinna, kuid neis leiti mitte vähe vigu ja nende müük keelati. Kui teie nüüd oma saadud kahjusid, kulutusi ja ülevõlpidamist nõuate ja püüate kätte saada härra Johann Koell'ilt, siis avaldab aulik raad teile selle kohta oma otsuse: Kuna teie Simon Wanradt'iga olite katekismuse trükki toimetamise asjas kokku leppinud ja viimane oli asja juhiks, härra Johann Koell aga ainult kaastööliseks, siis aulik raad tunnistab härra Johann Koell'i teie poolt esitatud kaebuses süütuks; härra Simon on küllalt kaua liikunud teie silmade ees, ja teie oleksite võinud võtta teda vastutusele. Kui teie edaspidi ses asjas kavatsete veel midagi ette võtta, siis peate pidama silmas auliku rae käesolevat otsust.“

Sama küsimuse kohta sisaldab rae protokoll 17. juulist 1537 järgmise visandliku märkuse:

„Wo ehm ein erszamer radth beualen, die vndusche catechismus tho stellen, dath hie sick der wolde annhemen, scholde szunder szienen schaden thogaenn.“ „Whor gy eth szo drucken laten, szo ist recht.“ „Johann Koell (Hinrich Helwich).“ „Gieszbertus, juwe klacht gegen her Johann Koell geforeth vnd her Johann Koels siene andthwerdth hefft eyn radth bewogen, secht tho rechte aff: die wiele her Simon alsze ein principaell der szake, her Johann isz alleine ein dener der szake weszen.“

Seda võiks tõlkida umbes järgmiselt:

„Kui aulik raad tegi temale (s.t. Gieszbertus'ele) ülesandeks mittedaksa-keelse katekismuse kirjastamise, mille tema ka nõus oli võtma enese peale, siis pidi see sündima ilma temale kahju toomata.“ „Kus teie ta soovisite trükkida lasta, see oli ükspuha.“ „Johann Koell (Hinrich Helwich).“ „Gieszbertus, kaalunud teie kaebuse härra Johann Koell'i vastu ja härra Johann Koell'i vastuse, otsustab raad: Härra Simon oli selle ettevõtte juht, härra Johann aga ainult kaastööline.“

Ei või olla mingit kahtlust, et kohtuotsuses mainitud katekismus on meie omaga identne. On selge: raamatu koostajaks oli magister Simon Wanradt ja tõlkijaks pastor Johann Koell. Katekismuse kirjastamise tegi raad ülesandeks raamatukaupmehele Gieszbertus'ele, kusjuures trükkimiskoha võis viimane arvatavasti valida oma äranägemisel. Ühtlasi selgub protsessist veel huvitav tõsiasi, et katekismus varsti peale Tallinna päralejõudmist pandi rae poolt keelu alla. Keelu põhjusena tuuakse ette „mitte just väheste vigade“ esinemist.

Kust peaksime otsima neid „vigu”, mis osutusid nii raskekaalulisteks, et võisid õigustada keelu?

Enne kui anda vastus esitatud küsimusele, tuleb lähemalt tutvuda Simon Wanradt'i isiku ja tema kaastöölise Johann Koell'iga. Kes olid need kaks Tallinna vaimulikku, kes rae otsuse kohaselt koostasid ja tõlkisid esimese eestikeelse katekismuse?

~~Wanradt Simon vaimulik Tallinnas
Johann Koell vaimulik Tallinnas
Wanradt Simon vaimulik Tallinnas
Koell Johann vaimulik Tallinnas~~

Simon Wanradt
Johann Koell

Wanradt Simon vaimulik Tallinnas
Koell Johann vaimulik Tallinnas
Wanradt Simon vaimulik Tallinnas
Koell Johann vaimulik Tallinnas
Wanradt Simon vaimulik Tallinnas
Koell Johann vaimulik Tallinnas

~~Wanradt Simon vaimulik Tallinnas
Koell Johann vaimulik Tallinnas
Wanradt Simon vaimulik Tallinnas
Koell Johann vaimulik Tallinnas~~

Väljavõte Tallinna rae protokollist raamatust 17. VII 1537.

Simon Wanradt, pärit Klevest, on umbes 1525 kuni 1529 jutlustajaks Tartus. 1529 läheb ta Tartu linna kulul Wittenbergi jätkama oma õpinguid ja immatrikuleeritakse seal 10. detsembril. 1. augustil 1530 promoveeritakse ta magistriks ja asub otsekohe koduteele, sest juba oktoobri lõpul on ta Tallinnas. Selle asemel, et jätkata reisu Tartu, jääb ta jutlustajaks Tallinna. Sellest tekib mõlema linna vahel Wanradt'i pärast äge kirjavahetus, mille kestel Tartu raad

21. juunil 1531 ta ajutiseks loovutab Tallinnale. Mõni nädal hiljem, 12. juulil, reisib Wanradt rae ülesandel uuesti Saksamaale, et otsida Tallinnale jutlustajaid. 8. augustil saadab raad Martin Luther'ile ta kohta soovituskirja. Nagu nähtub mitmest Wanradt'i kirjast Tallinna raele, peatus ta paljudes saksa linnades (Lüneburgis, Braunschweigis, Wittenbergis, Torgaus ja teistes), kuid ta püüetel jutlustajate leidmiseks ei olnud tulemusi. Tundub, et lootes kindlustada vakantsetest kohtadest üht enesele (mis tal hiljem ka õnnestus), Wanradt ei püüdnudki Saksamaal täita reisu ülesannet just erilise hoolega. 11. mail 1532 on ta Lüübekis, kuid ka seal ei ole tal edu. 10. juunil on ta jälle tagasi Tallinnas ja võtab siin jutlustajana vastu oma palga. Päris ilma tulemusteta ei näi Wanradt'i reis siiski jäävat. Ühe ta kirja põhjal võib oletada, et Wittenbergi litsentsiaadi Nicolaus Glossenus'e kutsumine 1533. aastal Tallinna superintendendiks järgnes Wanradt'i eelläbirääkimiste alusel. Ka Glossenus'e järglaselt Tallinnas, magister Heinrich Bock'ilt Hamelnist, ütles ta olevat saavutanud nõusoleku, kuid viimane olevat vahepeal uuesti muutnud oma otsuse.

Aastail 1532–1536 tegutseb Wanradt Joachim Walter'i kõrval Niguliste kiriku õpetajana. 1534 esitab ta raele aruande, 25. oktoobril 1535 kirjutab raehärra Johann Seelhorst'i testamendi († 8. veebruaril 1535). Suurte summade annetamine, mis Seelhorst'i testamendis ette nähtud heategevaks otstarbeks, muuseas ka üliõpilastele stipendiumideks, on osalt kindlasti Wanradt'i teene. 23. jaanuaril 1536 mainitakse teda veel pastorina ja umbes sama aasta septembris protsessib ta koos Joachim Walter'iga superintendent Glossenus'ega; siis tuleb ootamatult sündmus, mis laseb teda korraga paista väga halvas valguses: 1536. aasta lõpul või 1537. aasta algul hülgab ta oma naise, ämmaemanda Josine Papenbusch'i ja põgeneb ühe halvakuulsusega naise seltsis Tallinnast. Kui raad pool aastat hiljem, 17. juulil 1537, langetas katekismuse protsessis oma otsuse, oli Wanradt juba mõni aeg varem Tallinnast lahkunud. 24. novembril 1537 maksetakse ta pastoripalk välja ta abikaasale.

Kuhu Wanradt Tallinnast põgenes, ei ole teada, kuid 1538. aasta algul on ta Tolle mõisas Läänemaal; sealt dateerituna 10. märtsikuupäevaga on säilinud üks ta kiri raele. Selle järele näib ta mõni aeg olevat tegutsenud jutlustajana Viljandis ja hiljem (1542) Paides. Viljandi komtuur Johann

von der Recke, kelle ta oli võitnud evangeeliumi usule, pöördub kirjaga 24. septembril 1542 Tallinna rae poole, nõudes Wanradt'i abikaasa ja raamatute väljaandmist. Naine aga kavatses uuesti abielluda, ega läinud enam ta juurde tagasi.

Mõni aasta hiljem, 1546, on meie katekismuse autor jutlustajaks Lemsalus, Brandenburgi markkrahvile Wilhelmile alluvas Riia peapiiskopkonnas, kus ta arvatavasti oli saavutanud lugupeetud seisukoha. Naise Josine surma järele pöördub ta Tallinna vastu päranduse nõudmisega. See on ka arusaadav, sest naisest järelejäänud pärandus moodustas rahasse ümberarvestatuna tolle aja kohta aukartust äratava summa – 15.000 Riia marka. (TLA, A. d., 40.) 16. veebruaril 1546 kirjutab ta Tallinna raele; 26. veebruarist on päevatud ka Lemsalu rae poolt väljaantud tunnistus, millega Wanradt volitab Tallinnas oma naise pärandust vastu võtma Joh. Tymmermann'i. Riia peapiiskopi palvel saab ta 11. märtsist kuni 27. juunini Tallinnas viibimiseks turbe. Isegi ordumeister Hermann von Brüggeneý kaitses Tallinna rae ees Wanradt'i õigusi, esitades 3. augustil 1546 viimasele vastava avaldise. Kas Wanradt'i vaev oma abikaasa päranduse kättesaamiseks andis tulemusi, ei ole teada. Ühes kirjas Tallinna raele mainib ta muuseas, et tal on kolm väikest poega, keda ta meeleldi linna kulul tahaks lasta õppida ülikoolis.

Tõenäoliselt sundis teda Venä-Liivi sõja puhkemine Liivimaalt lahkuma. 21. juulil 1559 immatrikuleeritakse Wanradt koos poja Johannesega Königsbergi ülikoolis, kusjuures ta „honoris gratia“, s. t. au pärast vabastatakse õppemaksust. (G. Erler, Die Matrikel d. Univ. Königsberg i. Pr., Publ. d. Vereins f. d. Geschichte v. Ost- u. Westpreussen, I k. lk. 24.) Tallinna sündik Jost Clot teatab oma kirjas 20. aprillist 1561 Vilnost Tallinna raele, et Preisi hertsog Albrecht (markkrahv Wilhelmi vend) samal aastal Poola kuninga algatusel saatis Wanradt'i evangeeliumi-usu jutlustajana Vilnosse, kus ta jutlustas leedu keeles. Samas kirjas annab sündik Clot talle tunnistuse, milles tõendab, et Wanradt elab korralikult ja peab kinni luteriusu õpetusest. (Bienemann, Briefe u. Urkunden, IV k. lk. 275.) 1563 saab ta Danzigi püha Bartholomäuse kiriku õpetajaks ja sureb aastal 1567. (Herm. Freytag, Die Preussen auf der Universität Wittenberg etc., Publ. d. Vereins f. d. Geschichte v. Ost- u. Westpreussen, lk. 89.)

Palju rahulikumalt kui „tööandja”, printsipaali, Wanradt'i elukäik, arenes Johann Koell'i oma. Esmakordselt mainitakse teda Tallinna Linnaarhiivi allikais 17. oktoobril 1525; siis on ta Oleviste kirikus mittesaksa jutlustajaks. 1527 võetakse Koell Suure gildi juures vaeste abistamise alal tegutseva vennaskonna liikmeks; samal ajal tegutseb ta ka Pühavaimu kirikus sealse jutlustaja ning Tallinna reformaatori Zacharias Hasse kaplanina. 1531 sureb Hasse katku ja aasta hiljem nimetatakse Koell ta järglaseks; 1537 (27. aprillil) määratakse talle abiliseks Reynoldt Beseler. Allikandmete järgi saab ta 7. ja 28. märtsil 1540 õpetajana palka ning maikuus(?) parandatakse ta sauna, kuid arvatavasti sureb (Paucker'i järgi) juba sama kuu 16-dal. Igatahes 1541. aasta palgalehtedes puudub Koell'i nimi. Ka omas Koell last, kelle ristiisaks oli eespoolmainitud raehärra Johann Seelhorst (TLA, B.l. 4), kuid selle edaspidisest saatusest ei ole midagi teada.

Nagu tähendatud tabavalt rae 1537. aasta kohtuotsuses, on Koell katekismuse üritamisel ettevõttes kaasa töötanud „alse ein dener”, s. t. teenripalgalisena, kuna asja vaimseks algatajaks oli ainuüksi Wanradt. Tõlkimisel jälgib Koell sõna-sõnalt Wanradt'i teksti. Ta ilmutab häid keelelisi teadmisi, kuid siiski mitte niivõrd laitmatuid, et neist küllaldaselt jätkuks oletuseks, nagu võis ta sünnipäralt olla eestlane, mida on kõigepealt arvatud ta perekonnanime „Koell“ järgi, mis veel praegugi esineb eesti perekonnanimena ja mis võib olla ühenduses Harju-Jaanis leiduva „Kõllu” küla nimega. Tema rahvuslik päritolu peab esiotsa siiski jääma lahtiseks küsimuseks. Prof. A. Saareste arvamus, et Koell olevat tõlkimisel tarvitanud Alutaguse murret (Eesti Keel 1930, lk. 80), võimaldab tõsta ka järgmise hüpoteesi: kuna Koell'i nime mõnes dokumendis kirjutatakse ka kujul „Koiell”, „Koyell” jne., siis on põhjust oletada, et Johann Koell võis olla Ida-Virumaal esineva endise väikevasalli ning hiljem Narvas asuva „Coyele-, Koggele-, Kolle-, Kochell'i”-nimelise perekonna liikmeid. Selle sugukonna pärusmõisaks oli Koila Viru-Nigulas. (P. Johansen, Estlandliste, lk. 868.)

Koell'i tarvitatud eesti keele ortograafia põhjeneb alamsaksakeelsel kirja viisil, kusjuures torkab silma, et see seisab palju lähemal praegusele eesti keelele, kui Stahl'i ja Rossihnius'e rajatud vana (enne-Ahrens'i-aegne)

kirjaviis. Nagu see tavaliselt omane esiktrükkidele, on tõlkes niihästi eesti keele ortograafia kui ka häälikuline edasiandmine väga kõikuv. Nii leiame leheküljel 10a eestikeelsele vormile „meie peame“ mitte vähem kui viis varianti: „piddame meye, peam meye, piddeme, meye pyddam, piddama meye“. Need keelelised variandid esinevad sageli üksteise läheduses, kõigest mõnerealise vahemaa järele. Sellest nähtub, kui ebajärjekindlalt tõlkija oma töö on teinud. Otseseid trükivigu esineb eestikeelses tekstis vist ainult kuus; leheküljel 1a „Jumalan“ asemel „Jumalam“, lk. 4a „ayna“ asemel „ayma“(?) ja „rahwo“ (rahu) asemel „rahwa“, lk. 8a „kywsatama“ asemel „kwysatama“, edasi „Koer“ asemel „Noer“ ja lõpuks lk. 10a „kuth“ asemel „buth“. Mainitud keelelised paralleelkujud, mis märkustena paigutatud teksti kõrvale, moodustavad Koell'i tõlke nii öelda omapära. Seepärast osutub paratamatuks nendega lähemalt tutvuda.

Üldse leidub katekismuse säilinud lehtede katkendeil 23 ääremärkust. Kolme neist ei ole enam võimalik identifitseerida, sest vastav osa tekstist on läinud kaotsi. Need oleksid: lk. 1a esinev märkus „myddykyt“ (võrdle siiski lk. 5a), lk. 5a „tahadaxe“ ja lk. 6a „Jelles“. Edasi kaks järgmist ääremärkust on läinud kaotsi, kuna viitemärgid tekstis on säilinud (lk. 8a ja 10a). Kõige sagedamini näivad ääremärkused olevat mõeldud selleks, et murdeliste sõnateisenditena kergendada mõnda teist murret kõnelevalle eesti lugejale arusaamist raamatu sisust.

Nii leiame lk. 1a „allaspette“ asemel „hauespette“ (allapoole või hauapoole), lk. 2a „sye maha“ kõrval „seye mahapeel“, lk. 5a (teep) – tegkep, sama ka lk. 9a; edasi lk. 5a „mea-(kyth)“ – „myddykyth“, lk. 6a „sees“ kõrval „siddes“ (vanem kuju), siis veel lk. 8a „teed“ – „tedeth“ ja lk. 10a „peam“ – „piddeme“. Oletatavasti on siin tegemist katsega, võimaldada eestikeelse katekismuse tarvituselevõttu ka väljaspool ühe murde piirkonda. Järelsõna raamatu viimsel leheküljel, millest säilinud väheldane katkend, sisaldab peale trükitehniliste seletuste ühe lause ka keelemurrete kohta. Kuna seal tähendatakse, et „Eestensche sprake“ (eesti keel) ei ole igal pool ühesugune ja et Tallinnas kõneldakse hoopis teisiti kui Tartus, Narvas või Viljandis, siis arvatavasti on ääremärkused ühenduses keeleliste variantidega. Nad pidid raamatukesele kindlustama üldise leviku kogu Eestis.

Kahjuks on lõppsõna niivõrd hävinenud, et võime toetuda vaid ole-
tustele. Seosest, milles mainitakse Laiuse kohanime, võiksime arvata, et raa-
matu tõlkija on eelistanud oma tõlkes Lõuna- ja Põhja-Eesti piiril asetseva
Laiuse lossi piirkonna murrakut. Ent prof. J. Mägiste ja prof. A. Saarest
keelelised uurimused ei ole seda arvamust kinnitanud. Eriti esimene väidab
täie õigusega, et Koell'i keel üldjoontes vastab sellele Tallinna murrakule,
mis esineb hilisemates G. Müller'i jutlustes.

Tulles uuesti tagasi ääremärkuste juurde, näeme, et viit neist ei saa
pidada variantideks, vaid otsesteks keelelisteks korrektuurideks. Õieti on
parandatud (niipalju kui üldse võib olla juttu parandustest) lk. 6a „ryckat
ninck önsat wöyx saada” – „ryckax ninck önsax”, „vskuset” – „vskwat”
(usklikud), lk. 8a: „eb... yeme” – „Jee”; ilmselt valesti parandatud lk. 4a:
„wessinuth” asemel „wessuds” (väsinud), lk. 10a „kuthsutaxet” asemel „kut-
zutat”. Igatahes ei ole kahtlust, et tekstis esineb vigade korrektuure. On
võimalik, et need ongi need nn. „errata” (vead), mida mainitakse 1537. a.
kohtuprotsessi puhul. Kuid jääb arusaamatuks, miks korrektuurid üldse
pääsesid raamatusse ja miks neid enne trükkimist teksti sisse ei paigutatud.

Viimase rühma ääremärkustest moodustavad sellised, mis olid sisulisteks
parandusteks või lisanditeks. Nende hulka kuuluvad: lk. 1a „Se piddat
sina nynda muystma” asemel parem väljendus „Sel on sesynane mel ech
muystmas”; edasi lk. 2a „Küll tegkeme (genoch don – s. t. tasuma) – Küll
maxma”; siis lisandus lk. 4a „ayma” juurde „walmis”; edasi, et kuradit teha
veel koledamaks märkus „kawala” juurde lk. 8a: „wygka-werelyne Noer”
[Koer], s. t. verejänuuline (põrgu-) koer; lõpuks samal leheküljel parandus:
„kandada” asemel „kannatada”. Kuna Wanradt'i alamsaksa keelse teksti tõlge
eesti keelde on üldiselt puine ja orjalikult algteksti sõnastuse järjekorrast
kinnipidav, siis võisid ju need sisulised korrektuurid ja lisandid olla kohati
väga tarvilikud. Alatine „se” või „sze” artikli tarvitamine, mis tegelikult on
eesti keelele võõras, osutub juba tookordseks saksa laenuks. Mõtet väänavaina
võisid mõjuda ka mõned ülekantud tähendusega sõnad ja väljendused, nagu
näiteks lk. 4a „piddap walmis / rahwa / röem / söprus / armu / olema”, sõna-
sõnaline tõlge alamsaksa keelest, mille asemel vahest ehk oleks võinud olla
„pidi ainult (ehk puhas? aimu?) rahu, rööm, söprus, arm olema”. Sõna

„walmis” ei sobi siia; selle asemele on äärele tehtud parandus „ayma”. Samuti küsitav on sõna „stüre” tõlkimine „erakeelda” (lk. 7a) abil, kindlasti ebaõige aga on lause „is tho vorstan entföldich also” tõlge: „se piddap olema muysteth rumalast nynda” (lk. 2a), sest eestikeelne sõna „rumal” vastab saksakeelsele mõistele „dumm” aga mitte „einfältig”, „lihtsalt”, „kohtlaselt”. Kahjuks on säilinud ainult väikene osa kogu katekismuse tekstist; kui ülejäänud osa veel enam oli vigadega ülekoormatud, siis võis sellest täiesti piisata raamatu ärakeelamiseks. Lõplikult ei saa seda küsimust praegu siiski veel lahendada.

Igal juhtumil jääb veel mõistatuseks, miks üksikud vigased korrektuurid enne trükkimist ära ei parandatud ja kõrvaldatud, selle asemel et neid äärmärkustena alles jätta. Samuti on selgusetu, kes oli nende tegijaks. Vaevalt suutis seda teha välismaalane Wanradt. Alamsaksakeelse teksti korrektuuri tegemiseks leidis Wittenbergis küllalt asjatundjaid, aga kas ka eestikeelse teksti jaoks? Kuna tõlkes esineb siiski võrdlemisi vähe trükivigu, siis peab eeldama korrektuuri lugemist keeleoskaja poolt raamatu trükkimisel. Ehk leidis Wittenbergis mõni Liivimaalt päritolev eesti keelt valdaja üliõpilane, kes töö oma peale võttis. Et korrektuur oleks saadetud Wittenbergist Tallinna ja siit jälle tagasi, on vähe usutav.

Võibolla ehk leidub ka sellele küsimusele mingisugune lahendus, millele siin tuleks ettevaatlikult osutada. Wanradt ja Koell ise ei olnud Saksamaal ajavahemikul 1533–1535, vaid viibisid kogu aeg Tallinnas. Järelikult ei saanud nad ise korrektuuri lugeda. Küll sõitis aastal 1534 Tallinnast Wittenbergi pärastine pastor Peter Halle, et sealses ülikoolis rae kulul jätkata oma õpinguid. Tema võis trükivalmis käsikirja viia enesega kaasa Wittenbergi, kus see ilmus trükis 25. augustil 1535. Võibolla, oli Peter Halle’l volitus teha mõlemale tekstile korrektuuri. Alamsaksa keel oli ta emakeel, eesti keelt pidi ta aga sündinud tallinlasena, kus ta muuseas noores eas oli kauba selliks, valdama rahuldavalt. (O. Greiffenhagen, Das Tagebuch des Peter von Halle. Beiträge z. Kunde Estlands XI, lk. 2 jj.) On väga tõenäoline, et just tema, pealegi kui usuteaduse üliõpilane, tegi eestikeelsele osale korrektuuri.

On võimalik, et ta kohati ei olnud rahul Joh. Koell’i eestikeelse tõlkega, kuid ei julgenud ilma autorite loata teksti otse ümber teha ja seepärast lisas

omaltpoolt ettevaatlikult mõningad parandavad ääremärkused. Selle oletusega sobib hästi ääremärkuste iseloom, kui ka asjaolu, et nad on koostatud Tallinna murdes (näiteks „sye” asemel „seye”). Sellega arvatavasti tegi aga Wanradt'ile ja Koell'ile karuteene, sest just need ääremärkused võisidki juhtida Tallinna rae tähelepanu teksti puudustele ja põhjustada raamatu müügikeelu.

Kuigi oleks õige, nagu me eelnevast nägime, et müügikeelu põhjuseks olid tõlke puudused ja raamatu trükitehniline külg, võiksime siiski seda oletust vaevalt pidada ainuvõimalikuks. Näib vähe usutavana, et sakslasist koosnev Tallinna raad tundis end olevat kutsutud ainult mõningate keelevigade ja tõlke teatud omapärasuste tõttu panema keelu alla kogu ta enese poolt algatatud töö. Siin pidi olema veel mõnesuguseid väga kaaluvaid asjaolusid, ja me vist küll ei eksi, kui oletame, et kahtlustused olid sihitud Wanradt'i ja tema poolt koostatud saksakeelse originaalteksti vastu.

Säilinud katkendid on selleks liiga vähesed, et jõuda rae kartuste kohta täiele selgusele. Niipalju kui üldse on võimalik selle üle otsustada, on Wanradt'i kirjaviis jäme, kuid mitte usumäratsuslik või ässitav. Tuleb see arvatavasti sellest, et raamat oli mõeldud peamiselt rahva alamatele kihtidele. Kuigi mõni asi on väljendatud veidi omapärasel viisil, on siiski kõik, mis autor ütleb, kooskõlas reformatsiooni vaimuga. Rae kartus ja mure, et katekismus võib ajada pead segi ja tekitada rahutusi, ei näinud olevat millegagi põhjendatud. Nähtavasti leidis ka muid otsustavaid põhjusi. Nagu juba tähendatud, peab Wanradt välises vormis kinni Luther'i eeskujust, kuid oma seletusis on ta iseseisev. Võibolla ei pidanud raad õigeks 1529. aasta Luther'i katekismuste kõrval, mis aja jooksul omandasid kanoonilise maksvuse, anda eluõigus veel mõnele teisele esitamisviisile ja niiviisi jõutigi keeluni. Kõige tõenäolisemalt olid rae kahtlustused sihitud siiski rohkem autori isiku kui asja enese vastu. Me teame, et Wanradt 1536. aastal oli riisus superintendent Nicolaus Glossenus'ega. Kindlasti oskas aga ta vastane võita rae poolehoidu. Suurem tähtsus on veel ühel teisel asjaolul. Kaitsekirjas Wanradt'i kohta Tallinna raele aastast 1542 mainib Viljandi komtuur Johann von der Recke muuseas, et ta on töötanud muuta oma väärusu õigeks ja kindlaks usuks. (Arbusow, Geistlichkeit XVI, lk. 229.) Wanradt oli nähtavasti juba oma

Tallinnas oleku ajal, veel enne kui ta oma põgenemisega ja sellega seoses olevate asjaoludega oli täielikult kaotanud lugupidamise, äratanud kahtlust oma usulistest veenetes. Kui Tallinna sündik Jost Clot juba eespool tsiteeritud Vilno kirjas aastast 1561 eriti rõhutab, et Wanradt elab korralikult ja peab kinni Luther'i õpetusest, siis võib sellest järeldada, et varem lugu alati nii ei olnud.

Katekismuse keelu alla paneku küsimust aitaks muidugi veel enam selgitada Wanradt'i poolt katekismuse koostamisel kasutatud eeskujude kindlaksmääramine. Kuid kahjuks osutub säilinud andmestik ka sellegi küsimuse lahendamiseks liigagi väheseks. Et ta katekismuse koostamiseks oli teinud vastavaid eeltöid, seda tõendab vahest ta raamatukogu olemasolu, mille tagasisaamiseks ta peale Tallinnast põgenemist astus rae ees korduvalt samme. 8. juulil 1531, siis kui ta veel seisis linna teenistuses, tasus linn talle „vor eyne hebreiische, caldeische, grecksche und lateinsche biblie” s. o.: heebrea-, kaldea-, kreeka- ja ladinakeelse piibli eest 60 marka. (Arbusow, Geistlichkeit XVI, lk. 229.) Selgesti on tunda Luther'i mõju, kuid siiski seisavad seletuste vormilt Wanradt'i tööle lähemal 1529. aasta katekismuste eelkäijad – mitmesugused 1520. aastast alates ilmunud palveraamatud – kui Luther'i suur ja väike katekismus. Nii näiteks on Wanradt'i katekismuses ja Luther'i palveraamatutes vorm Meie Isa üksikute palvete seletustele ühine. Silmatorkav on Meie Isa palve lõpp-sõnade olemasolu, mis Luther'i katekismustes siis veel puudus.

Tallinna rae keeld võttis katekismusel kõige tähtsama osa ta mõjuvõimalusist. Sest raamat oli kindlasti esijärjekorras määratud reformatsiooniga tihedalt liitunud linna eestlusele, kuna suuremalt jaolt veel katoliiklikule maaelanikkonnale osutus ta liiga varajaseks. Kas kogu väljaanne jäi Tallinna, või ehk kasutati mõningaid eksemplare ka nende tõelikuks otstarbeks – selle üle otsustada ei ole praegu veel võimalik.

Protsessis Johann Koell'i vastu kaebajana esinenud raamatukaupmehe Gieszebertus'e kohta ei ole seni leitud veel mingisuguseid andmeid. Kirjastajate hulgas, kes lasksid trükkida Hans Lufft'i juures, teda ei mainita. (W. Mejer, Der Buchdrucker Hans Lufft, Leipzig, 1923.) Ta arvatavasti ei ole identne selle, nimeliselt mainimata Tallinna raamatukaupmehega, kelle päranduse hulgas veel 1549 leidis kimp mittesaksakeelseid katekismusi, sest see oli vist,

nagu ühest kirjast a. 1555 selgub, keegi nimega „Gerhardus Silvius a Betza”, pärit Groeningenist. Arvatavasti kogu tiraaž jagas ühist saatust – hävinedes varakult makulatuurina.

Meie esimesele emakeelsele trükisele osaks saanud kurb lõpp ei vähenda milgi viisil mõlema autori teeneid. Neile sai saatuslikuks nende ajast ettejäudmine, mida tõendab pilk samaaegsele naabermaade kirjavarale. Esimese lätikeelse raamatuna ilmus alles 1585 Vilnos Petrus Canisiuse „Catechismus Catholicorum”, mis on jesuiitide vastureformatsiooni saavutiseks Riias. Temale järgnes 1586 Königsbergis trükituna evangeelne „Enchiridion. Der kleine Catechismus: oder Christliche Zucht für die gemeinen Pfarherr vnd Prediger auch Hausveter” – „Väikene katekismus või kristlik kari kõikidele kirikhärradele ja jutlustajatele ka majaisadele”. – Esimeseks leedukeelseks trükiseks on 1547 Königsbergis ilmunud Martin Mažvydas’i luteriusu katekismus. 1545 trükiti Hans Weinreich’i juures Königsbergis esimene vanapreisi-keelne raamat: „Catechismus in preusznischer sprach und dagegen das deutsche.” – „Katekismus preisikeeles, ja selle vastas saksakeelne tekst.” Soome keeles ilmunud vanimaks raamatuks on arvatavasti 1542 Stockholmis Amund Larsson’i juures trükitud Michael Agricola „ABC-Kirja” – „Aabits”. (P. Johansen, Eesti keel 1927, lk. 105 ja Arbusow, Einführung der Reformation, lk. 733.) Kõik loendatud trükised on nooremad kui meie katekismus ja eesti keel seisab mainitud rahvaste keeltest omas arengus seevõrra ees, et omab nende hulgas vanima trükitud raamatu.

Raamatuköitja Culemann'i templijäljend.

KATEKISMUSE SISUÜLEVAADE

Alamsaksa keeles:

- lk. 1b: Teise õpetuse seletus, keskkohat (lk. 50).
- lk. 2b: Teise õpetuse seletuse lõpp. Kolmanda õpetuse pealkiri (lk. 52).
- lk. 3b: Kolmanda õpetuse seletuse lõpp.
- lk. 4b: Meie Isa palve. Esimese palve pealkiri. Vastaspoolle lk. 3a.
- lk. 5b: Teise palve seletus. Kolmanda palve pealkiri.
- lk. 6b: Kolmas palve ühes seletusega. Neljanda palve pealkiri ja algus.
- lk. 7b: Neljanda palve seletuse lõpp. Viienda palve pealkiri ja algus. Üheskoos lk. 6 a-ga.
- lk. 8b: Kuuenda palve lõpp. Seitsmes palve. Viimsete palvesõnade seletuse algus (lk. 98).
- lk. 9b: Ristimissakrament (ristimise kasust) (lk. 104).
- lk. 10b: Püha altari sakrament. Piibli sõnad Kristuse verest. Pihtimisest.
- lk. 11a: Lõpplehekülj trükkija märkusega. Vastaspoolle lk. 10b.
- lk. 11b: Tühi. Vastaspoolle lk. 10a.

Eesti keeles:

- lk. 1a: Teine õpetus ja seletuse algus. D = lk. 49.
- lk. 2a: Teise õpetuse seletus, keskkohat. Dlj = lk. 51.
- lk. 3a: Kolmanda õpetuse seletus ülestõusmisest.
- lk. 4a: Kolmanda õpetuse seletuse lõpp. Meie Isa palve pealkiri. Vastaspoolle lk. 3b.
- lk. 5a: Meie Isa palve seletuse lõpp. Esimene palve. Teise palve algus.
- lk. 6a: Teise palve seletuse lõpp. Kolmanda palve pealkiri.
- lk. 7a: Kolmas palve ühes seletusega. Neljanda palve pealkiri. Üheskoos lk. 6 b-ga.
- lk. 8a: Viienda palve seletuse lõpp. Kuuenda palve algus. G = lk. 97.
- lk. 9a: Viimsete palvesõnade selet. lõpp. Ristimissakrament. Giiij = lk. 103.
- lk. 10a: Püha altari sakrament. Piibli sõnad Kristuse ihust.

FAKSIIMILE

tussen/ayat / sty peele podwo/
 era furnut/n ick mahamatter/
 Alla spette Sa / nut por' wher
 da/ Kolmandel p'yr
 les toysnut neyff furnu
 mennut taywas / yf ip
 tema taywe ssa .L
 parambal feedel / ny
 ma yelles tullem

wey nincl ne
 , Sepiddat
 ysti a / kos fu
 t'achones hoech
 wal sen effymesen yny nyl n
 tholy / Ses eb ole ksis u
 et lepputeyer / ech wa
 rowis / Jumalam zen
 wes / mincl Kecksis
 I tarwis uc qu'bb
 ratunastamat / way
 nued berles poles e
 y / luth leha nyr
 watta inck leicet sudaameya
 tua eel sit sina sepeest Eöhen
 rei et por' whawdan pe
 D reld/

Sel on
 sel on
 n / n
 ec / mus
 mas

mi
 wt

elniger barmheicheit) vnser
 erbarmet/ vnd syt ien leuen Son
 ein erich Bodt ys mit dem
 ied der ynn vnse fle
 / vnd dat he Gade
 vns g noch des
 stait Gade synent
 er wedder versone
 dorch syne billi
 vnde bliff/
 de gebort gebil
 zee vnde g
 em angesichte syne
 Dat dat onest steit/
 geden vnder dem rich
 Pylato/ Isthos
 enfoldich also/ Dat sol
 unime geschen ys/ Dat
 dorch syn lident/ doode
 ze leddich maced
 gerichtes/ dooes
 eides / Dat he
 or hellen gestegen/ vnde
 vngestan van den d
 vnbroudet/ dat he vns du
 thob'act

thobract / v
 Bede des Cijn
 wy sijn ewich yane
 weren / So syttet heijn si
 der rechteln ynes Vaders / dat
 ve dar tot ons bidde / vr dat
 a amme / dat wy noch eger
 ac vnn sünden / schande
 el allen / Den te y
 te 3 truwe vorspraf
 Vader / vnde bidde
 tot ons. Tho richter
 digen vnde de doden / W
 amme hir by gesatt / Da
 de ynes levens acht
 enn em yeder wert
 tenschop geuen hi
 a haluen gude ed
 b. Ilneste sch
 vnt oristus de vnt vns
 tal / Tat wi vns
 I n u gebüthe sy / Tat
 a dat vns antwerden /
 sus wy seer ouel stan.
 De

lk. 3b

lk. 4a

40000 2000 1000
 1000 1000 1000 1000
 1000 1000 1000 1000

metacs / Gen' ee een elon
 ninck sen Jumala / et uden pe
 rest / Pane sen ty rechtel /
 piddap te u'ello olema ninck eg
 fewe / sves ei pidda / hndi je
 surm / t'ohemet / unct portu
 hawd t'nemb veliez / r' / es / fe
 ick m'oda / oleme / M' / p'eresi
 roseb olecksis se / gt. / e / wo'yr
 se ynnyne o' / st' / o' sen oth /
 san / t'ynck si / st' / n' wylle
 t'ussen peres / arthada / D' ayd
 eth senuedt / r' / lo' nyact / ygte
 we on / pidda / wali / is / r'ah' ^{apma}
 wa / roem / se / us / ain / a seel ole
 ma / seft syna / Ech / t' / zel / ech ⁺
 Jumal ysse / eb vidda / yktenes ^{wesside}
 wo'yma / wessi. / uth / iada / Eze
 n'k' / th' / meyle / Jumal / t' / men /
 se on toe.

Synpero / ules / se
 lwe / kwy / me / vdd / se / Juo
 ala / pa / v'ama / ync' / se
 se / a' / se / y / pa / lwe / si / edn

Onse Vader ym hem
mel.

Derl. heyl. ein Vatern
da v. n. e. dat nemandt
siet fruch en vnd engsten schal/
ynn. ller n. e. anropen. Denn
so heyl. den g. o. t. e. v. n. d. e. g. e.
s. t. r. e. n. g. e. n. n. e. m. e. n. g. e. n. n. l. e. t. h. e.
s. c. h. o. l. e. n. a. r. t. e. v. n. d. e. s. u. s. g. r. o.
i. d. e. r. v. o. r. t. z. e. n. / v. n. d. e. d. e. n.
h. e. w. o. l. d. e. s. n. i. c. h. t. h. o. r. e. n.
n. d. e. g. i. t. h. d. a. r. e. i. n. y. e. d. e. r.
v. o. r. a. k. u. m. p. t. / y. s. d. e. s. s. e. / V. n.
V. a. d. e. r. y. m. h. e. m. m. e. l. / D. a. t. y. s.
e. i. n. e. V. a. t. e. r. / d. u. s. i. s. t. h. i. r. n. e. d. d. e. n.
v. p. e. r. g. a. r. t. e. d. y. n. e. k. i. n. d. e. r. / v. n. d. e.
s. e. h. a. f. f. e. s. t. v. n. s. a. l. l. e. g. n. a. d. e. v. n. d. e.
g. u. n. s. t. / o. p. e. d. e. n. / D. a. t. s. e. w.
S. u. n. d. e. r. n. e. / e. r. n. e. n. / v. n.
a. l. l. e. r. e. s. e. n. t. h. i. r. n. e. d. d. e. n. w. i. l. l. e. a.
d. y. a. r. o. p. e. v. n. d. e. b. i. d. d. e. n. / h. a.
v. n. o. c. h. s. e. e. i. n. l. e. s. s. V. a. d. e. r.
i. d. e. l. p. r. e. c. h. t.

ida / Fule
 lssa omal
 ve. ^{te}tefen
 synu
 e/ninct ⁺
 itachtis ^{taba}
 et tema ^{dare}
 se / hde
 ylmas
 ennetet
 erala
 mea ⁺
 les ta ^{myddy}
 malan ^{tych}
 ve.
 kut.
 pütlet
 synu
 pmas

dyn rike
dynem
warheit
se Christ
dye
Dat wo
wes vns
te/vp d
gereger
gen we
der geb
mechtig
wolde e
dem Ju
ge vort
gen vns
Vnde s
ein ewi
vnde n

De

der frede/eindracht mit den vns
sen/bynnen vnde buten / Eine
gude Quencheit/ tidtliche nod
torfft / vnde behode vns hart
vor girscheit/Wente de ys wed
der dat degelike brodt/vnd brin
get ynt vorderent / Behode
vns o E vor gbelicheit / vnde
voelheit / vnde giff vns gesund
heit/gudt gefinde / Eine frome
frouwe / vnde geborame kin
der/Vnde vor allen dingen dyn
Godlike wort ane welch eres al
leneringe tho schwact vnde tho
geringe ys.

De Doffie Bede.

Amala poha / ana o
Mynckperest seet + sees
teyck syn r. kus / et m
ny me yure y me / ses
Mynck Christus / en tu
Mynck anne synu poha
f. e tarbir / et meye teit
n. u. e. ma. / n. o. meyle
on / synu ryet tarbi
nynda teit est olest
ryckat ninck. isat a
da / Mynck syn palwo
mes / eth se Feyck e weg
mat selle pattuffel N
tis udden otzan ebi /
womesen pe ywe kaese
Pa va otada / Erene
vst. fet / Mynck erew

a +
/ fides
/ u
s
s
ye
et/
sa
ee
ju
ch
sen
otis
ne
uth
ne
aes/
les

wille gechee/

ym herinmel/also ock
vperder.

nym d'ch onidde bebb/
ader sturs mit dyne n
n willen/vn en flesch
n willen/Vnse böse
natur. Weddersta ock
ver/de uuel vnde der
in alle wes nicht dyn
eere vnde wille erför
i wy vordögen/Noch
gedarcken/ noch wil
rs süßen anders nicht
der dynen willen stedes
en/dy tho lesteren vnde
en.

Synu tachtmas sund

Eut luth taywas/nynda faes
maapeel.

Nynda muysta se kolmandes
palwe/Armas Jssa erakeelba
synu arman tachtman faes/nie
dy lebafen kuryan tohtman/
Nynck fen kuryan st
viel sundnüt on/ Seyia faes
armas Jssa sedda köh nrettod/
ninc sedda ylma wasta/kykes
ses mea synu Jumalan anwou
ninc tachtmas eb taba/ Wyn
ckperest meye emine wödy/ ech
meddy motlusten/ ech tacht
man faes/meyst omast benest/
mued/luth synu tachtmad wa
sta vater sevisma sund needma/

obypattuden /
 roden / ninck xam. cun
 e / Craneszanne / eil v
 imeddy / Iman
 weren / nee feyt / a
 a mell se arnu
 liidoo / eil andec
 me / e melle / imo
 e / h aut om. at / im
 dthyt weha / ect
 ody sisse yeda

Dendes ba ic
 k ella satack
 wsgnussen sy
 in se sy nane / sel d
 apwal / medy / ha
 eye / wys / am / sl
 / Anna / Ila / eth
 a / xeme / noye / cla
 Fortembast / Ey / sel
 lyna / oteed / eth / meye
 woyme / nued / ninck
 dy a / nses / beddas / Eth
 G / mey

...ie nicht yn v
uelin...allen / vnde so v
...en werden.

De **S** iende **B**ed

...er worlöt v
...an...mōnel.

...g / dat wy fr
...yft mek

...de vns
...de / vnde l
...dat sind tel n

...s / vnde böser
...de vns rot
...der seelen

* **e** rre **d** yr

...ste / i...sst vnde
...ewicheit.

...hir halet he wed
...dat wort **N** ic / vnd
...rstande / dat he all

...sst
...dat
...te gif

em pyde... meila... zuth sama
 se meil to... wis ninck onnison
 yen tullep nue d pe
 rest sefth
 beel oomat
 ut Jun... yffe Letut
 ymene se Sacrament
 yffimast Se teyne ee
 sacrament al... ri pee.
 Des on sies se Sacram
 yffimast.
 Rysthime ou ur passime
 Ford sundmest ninck
 nest seft pobast way
 des ninck lebby sen
 kumb kesset on sel rysty
 ebby Christusse yffy/
 ddada/ Wyncet seperest
 faes uxpenes onnis
 ha/ Wyncetperest tema
 da kescnnt/ sies teep
 Christusse kesc sen asy
 Seperest tema henese
 G liij faes

st y
 e
 st y
 de
 ust
 ec
 bz
 ynd
 i f
 in
 n
 de
 o

teep

he se hilligede / vns - frucht
 (vns tho syn) an / ysinge de

Wor tho / se vns denn nu

at se vnse gebo

dan natu

lich make / vnde dat

vnse / vngelorn sünd v

we / en / vnde also van r

Dinels / r wy si

ter / se entfange

vnde / mogen werde

ys / te hütte / dat in

de / vigen conscien

tidt / harm de tröster

nende vnde ander

dat se dar mede yn dat r

st' / vmen sint / W

wert / n wort nicht

loge / vort stellen /

wen he ydt / gännet den

ydt / weme ydt / gegener

ware ydt / ym fasten

Des.

Felck na dem
de pract /
dat oth / Dat ys de fact ein nye T
vun mynem blode / dat vor luy
wert / thor vorgeunge der sünde
dorch / so vaken alle gy dr
net gedechtenisse.

Dat schölle so gelsuen da
gel rafen worden / Dat ys de
st / vor luyde sünde der gegeu
so mit dem felcke / de dar ys at bl
st thor vorgeunge der sünde.

Schölle roy vns dunn
bereden darth / mit vastem bycht
andere gude wercke

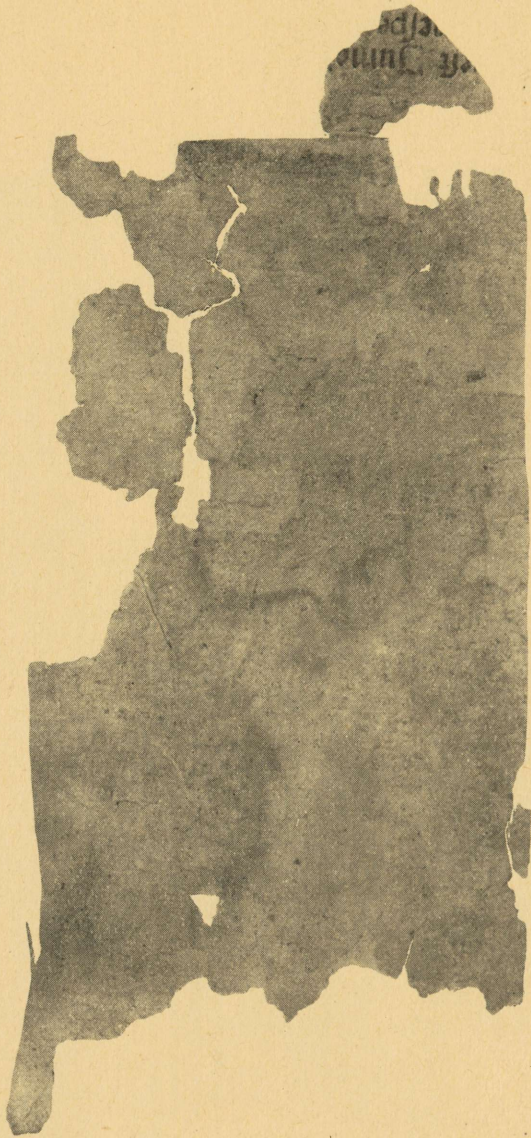
Lichten machstu wol / wo bauen
ret / vnde ander gude wercke mad
denne vnde allerdt wol don / Qu
mak nicht dat my werdich werden
tes segge ick maket werdich / dem
den worden geloue / gelouen geuen.

Wo kame roy dartho / d
dat gelsuen kin / ick fans nicht beu

Dar licht ock nicht ane / Die wen
des werden nimmer mit vort usst bez
quid se möchen gef
dem gelouen.

lk. 11b
lk. 10a

REKONSTRUKTSIOONE

Must trükk tähendab säilinud osa, punane trükk – rekonstruktsioone. Rekonstruktsioonide otstarbeks on teha teksti loetavamaks, kuid loomulikult nad ei saa olla täiesti lõplikud. Aluseks on võetud varem ajakirjas „Beiträge zur Kunde Estlands” avaldatud tekst, mida on parandatud osalt käesoleva väljaande autorite, osalt prof. A. Saareste järgi. Suurimat tänu aga võlgnevad autorid prof. J. Mägistele temalt isiklikult saadud väga tähtsate näpunäidete ja täienduste eest.

Rekonstruktsioonid esinevad faksiimilega ühesuguses järjekorras.

tussen / ayal / **rysty** peelee podw /
 era surnut **nynck** mahamattet /
 Allaspette 8 astnut pörkwhaw-
 da / kolmandel peywel yelles ül-
 5 les töysnut neyst surnust / **ülles**
 mennut taywas / ystup **Jumalan**
 tema taywayssan keikewegkewen
 parambal kedel / **nynck** kust
 tema yelles tullemä **sap sundma**
 10 **ne** elewet ninck ne surnut.

* Se piddat **sina** nynda mu-
 ystma / kos sinperast keick
 kockones hõe ollectsis / **kuth** Ju-
 mal sen essymesen ynmysen lo-
 15 **nuth** oly / Sys eb olecksis meil
üchtkyt leppüteyet / ech waymo-
licko tarwis / Jumalam szen
Jssan eddes / ninck eb ollectsis
syes meil tarwis **ücht**kyt lebby
 20 **tema** erralunastamat / wayd **eth**
meatyt nüed keikes poles eb **nyn-**
da oly / kuth leha **nynck** wery
 pattw **nynck** keick suddamehay-
 kus / **ollectsit** **sina** seperest köhen
 25 **rettin** **nynck** pörkwhawdan pe-

D reld /

8
 haue
 spette

*
 Sel / on
 seiyana-
 ne / mel /
 ech / mu-
 ystmas

myddy
 tyt

Teksti algus peaks lehekülje 2a kohaselt olema: „... tema on kannatanut Pontio Pyla-
 tussen ayal...”

einiger barmherticheit) vnser
 erbarmet / vnd synen leuen Son
 de ein enich Godt ys mit dem
Vader / hir nedder ynn vnse fle-
 5 **sch geschicket** / vp dat he Gade
 dem **Vader** vor vns genoch de-
 de / vnde vns mit Gade synem
 ewigen **Vader** wedder versone-
 de vnde also dorch syne hillige
 10 gebort / fleisch vnde blött / vnse
 fleisch / blött / vnde gebort gehil-
 liget / rechtuerdiget vnde gerei-
 niget vor dem angesichte synes
 + **Vaders**. Dat dar ouerst steit / he
 15 hefft geleden vnder dem richter
 Pontio Pylato / Is tho vorstan
 entfoldich also / Dat solckes dar-
 umme geschen ys / Dat he vns
 dorch syn lident / dodt vnde vor-
 20 **smainge** leddich makede des
 lasten gerichtes / dodes vnde
 ewigen leides / Dat he ouerst
 thor hellen gestegen / vnde wed-
 der vpgestan van den doden /
 25 Is bedüdet / dat he vns de helle
 thobrack

Mõnel kohal originaalis puudub praegu osa teksti, mis oli enne lehe klaasi alla paigu-
 tamist veel alles. Rist aärel kuulub arvatavasti kuhugi mujale, kus oli eestikeelne tekst. Eel-
 viimasel real on näha paar ümberpööratud tähte teisest leheküljest. Lehekülg võiks alata
 järgmiselt: „...vt al/einiger...”

reld / ninck kaes sen pattu pe=
 rest tulep se surm nynck pörg=
 whawd / Sies on Jumal oma
 pereteme surest armust meddy
 5 peel armatanut / ninck teman ar=
 ma / poyan / kumb ır aynos Ju=
 mal on / sen Jssan kaes / 8 sye
 maba / meddy lehan syffe lecky=
 tanut / eth theme Jumalal sel /
 10 Jssal piddis küll x tegkeme me=
 dy eddesth / Nynck meyd Ju=
 malan themen Ekewe Jsen kaes
 leppitis / Nynck nynda lebby te=
 me hellyn sundmen / lehan /
 15 ninck weren / meddy lehan we=
 ren nynck sundmen / pöhitzenüt
 on oyker / ninck puchtar tehnut /
 tema Jssan palgken eddes /
 wayd mea eddespette se sana (te=
 20 ma on kannatanut sen sundyan
 Pontio Pylatussen ayal) se pid=
 dap olema muysteth rumalast
 nynda / et sesama seperest sund=
 nut on / eth tema meyd lebby te=
 25 ma kannataman / surman ninck
 Dij erapölgk

8
seye / ma
habeel

x
mogma

thobrack / vnde vor vns alle de
 kede des Düuels toreten heft / dar
 wy sūs ewich ynne geblenen
 weren / So syttet hesu fort tho
 5 der rechtern synes Vaders / dat
 he dar vor vns biddet / vnde dat
 darumme / dat wy noch dege-
 licke ynn sünden / schande / vnde
 laster fallen / Den he ys ymmer
 10 enige getruwe vorsprake by
 dem Vader / vnde biddet stedens
 vor vns. Tho richtende de leuen-
 digen vnde de doden / Welck dar-
 umme hir by gesatt / Dat ein ye-
 15 der synes leuens acht hebben
 schal / Denn ein yeder wert ock
 ein mal rekenschop geuen hebben
 synes leuens haluen gude edder
 böse vnde dat sülueste schal don
 20 vnse here Christus de vor vns
 betalen wert / Dat wil vns ver-
 lik ene gude bütche syn / Den
 he wert vor vns antwerden /
 sūs mochte wy seer öuel stan.
 25 De

lk. 3a

na wayne wylletz ynymyne yel-
les pyddat ūllestōysma / ninct se
surman leha / Tynct were siddes

.....

Estimese sōna algsilp pidi olema „si/na“.

dat ewige leuent / vnde dat ryke
Gades / Merck hir wol / schalt
ein leuent syn vnde ewich / ...
.....

mekaes / Sen egkewen elon
 ninck sen Jumala ryckuden pe
 rest / Pane syen heesty techtel /
 piddap se őr ello olema ninck eg
 5 kewe / syes eb pidda kyndlest
 surm / kōhenret / ninck portw=
 hawd enemb yelles / eranesz / ke=
 ick mōeda / olema / Nynckperest
 kos eb olecksis se egkewe / wōyr
 10 se ynymyne omahend sen oth=
 san / Nynck sinperast sen wylle=
 tzussen perest karthada / Wayd
 eth se nūedt őr ello nynck ygte=
 we on / piddap x walmis / rah=
 15 wa / rōem / sōprus / armu seel ole
 ma / sest syna / Ech Engel / ech
 Jumal ysse / eb pidda ygtenes
 wōyma + wessinuth sada / Sze
 20 antkuth meyle Jumal / Amen /
 Sze on toest.

x
ayma+
wessuds

Synperast tulep sze

25 palwe kwy meye pyddame Ju=
 mala palwuma / Nynck on sze
 sze alck sesth palwest
 Med=

Sõna „Synperast“ lõpp ja „tulep“ algus on kaetud õhukese, pealekleepunud paberi-kihiga, kuid vastu valgust vaadates loetav. Järgmine lehekülj peaks algama sõnadega: „Meddy Issa taywas...“

Vnse Vader ym hem- mel.

5 Dyt leth he sict ein Vader nõ
 men / darumme dat nemandt
 sict fruchten vnd engsten schal /
 ynn aller not en anropen / Denn
 so he sict einen groten vnde ge-
 10 strengen namen geuen lethe /
 scholen armelude vnde süs gro-
 te Kinder vortzagen / vnde den-
 cken he wolde se nicht hören /
 Denn de groth dar ein yeder
 15 mit voran kumpt / ys desse / Vn-
 se Vader ym hemmel / Dat ys /
 leue Vader / du süst hir nedden
 vp vns arme dyne Kinder / vnde
 schaffest vns alle gnade vnde
 20 gunst / vp erden / Dat see wy an
 Sunne / mand vnde sternen vnde
 alle wesent / hir nedden wille wy
 dy anropen / vnde bidden / höre
 vns doch / alse ein leff Vader si-
 25 ne Kinder plecht.

De

synd hueda ninck palwuda / kule
meyd toch / nynda kuth Issa omal
lapsedel x teep.

x
tegfep

Se effymene palwe.
Pohitzetut sakut synu
nymy.

Ses palwes + tahare / ninck
10 ..... tema tachtis
..... / et tema
..... Se / hde
..... ses ylmas
..... tennetet
15 ..... ninck erala=
..... h 8 mea=
kuth ..... yelles ka=
..... Jumalan

+
taha-
dage

8
myddy-
tyth

Se teyne palwe.
Synu ryckus tultut.

..... syna yutlet
25 ..... eth synu
..... Juma=

dyn rike gantzliken / vp dat wy by
 dynem namen bliuen / de ynn der
 warheit ys / Vnde ock darynne vn-
 se Christus erkennen / vnde giff
 5 dynen hilligen geist vns darto /
 Dat wy allenthaluen vorstaen /
 wes vns salich ys tho dynem ry-
 ke / vp dat wy allenthaluen also
 geregeret / ryk vnde salich mo-
 10 gen werden / vnde hir nedden in
 der gebede vorbliuen / dat de al-
 mechtige Godt der sündigen werlt
 wolde ein ende maken / vnde mit
 dem Jüngesten dage nicht tho lan-
 15 ge vorthen / Sunder de gelöu-
 gen vnde de vterwelten vorlöse /
 Vnde se mit .....
 ein ewiges leuent .....
 vnde wedder vperwecke.

De Drüdde Bede.

Dyn

Jumala pöha sana öyke on /
 Mynckperest seel + sees **anna** +
 keyck synu **ryckus** / et meye synu **fiddes**
 nyme yure yeme / ses töddes /
 5 Mynck Christussen tunneme /
 Mynck anna synu pöha waymu
 sex tarbir / et meye keikes poles
 muystama / mea meyle önnys
 on / synu **ryckus** tarbir / et meye
 10 nynda keikest **polest** wallitzet /
 ‡ ryckat ninck önsat wöyr sa- ‡
 da / Mynck syn palwuma yee- ryckar
 mes / eth se keycke wegkewe Ju- ninck öñ
 mal selle pattussel Jmal tach- jar
 15 tis üdden otzan tehe / Mynck sen
 wymesen peywe kaes eb tachtis
 kauwa otada / Erenes neme ♀
 vskuset / Mynck erewalitzetuth
 tachtis errapeesteda / Mynck ne-
 20 me ..... kaes /
 ..... ninck x yelle vles-
 erretada.

Se kolmandes palwe.

Synu

Dyn wille geschee /
 also ym hemmel / also ock
 vp erden.

5 **Vornym** dich drüdde beth /
Leue Vader stüre mit dynem
gnedigen willen / vnser fleschli-
ken bösen willen / Vnse böse an-
 geborne natur / Weddersta ock
 10 **leue Vader** / dem **Duel** vnde der
 werlt ynn allem / wes nicht dyn
Gödtlike eere vnde wille erför-
 dert / **Den** wy vormögen / Noch
 mit vnser gedancken / noch wil-
 15 **len van vns** süluen anders nicht
 denn **wedder** dynen willen stedes
 tho **staen** / dy tho lesteren vnde
 vorsemahen.

De Veerde Bede.

Vnse dachlike brodt gyff vns
 hüte.

.....
 .. (giff vns nicht ...) ..... / sund-
 der frede

Rida 7 ja 8 löpptähd originaalis kustunud, kuid vastu valgust vaadates veel näha.

Synu tachtmas sund-

küt kuth taywas / nynda kaes
maapeel.

- 5 Nynda muysta se kolmandes
palwe / Armas Issa erateelda
synu arman tachtman kaes / me
dy lehasen kuryan tachtman /
Nyneck sen kuryan suckun / **mea**
10 meil sündnüt on / Seysa kaes
arman Issa sedda kõhenrettyd /
nince sedda ylma wasta / keyte-
ses mea synu Jumalan aurwu
nince tachtmas eb taba / Myn-
15 ckperest meye emme wöy / ech
meddy motlusten / ech tacht-
man kaes / meyst omast henest /
mued / kuth synu tachtmad wa-
sta ygker seystma synd needma /
20 **nince erapõlgema.**

25

der frede / eindracht mit den vn=
 sen / bynnen vnde buten / Eine
 gude Guericheit / tidtlicke nod=
 torfft / vnde behöde vns hart
 5 vor giricheit / Wente de ys wed=
 der dat degelike brodt / vnd brin=
 get ynt vorderuent / Behöde
 vns ock vor ghelicheit / vnde
 ydelheit / vnde giff vns gesund=
 10 heit / gudt gesinde / Eine frome
 frouwe / vnde gehorsame kin=
 der / Vnde vor allen dingen dyn
 Gōdtlike wort ane welckeres al=
 15 geringe tho schwack vnde tho
 geringe ys.

De Vōffte Bede.

20 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 25 .....
 .....

Vilmased read pidid sisaldama viienda palve teksti ning seletuse esimesi ridu.

... meddy pattuden / h .....
 ..... tden ninck xawutun ..... ✕
 ..... le / Kranes3 anna meil ander .....
 lebbi meddy Jssanden Christus
 5 sen weren / nee keyt suta Nynck
 anna meil se armu eth meye key-
 kest suddamest ander andada
 woyne / ke meil ech meddy....
 10 kurya tehnut ommat / ninck anna
 eth eb uchttyt weha / ech .....
 wo3r meddy syffe yeda.

Se tudendes palwe.

15 **Nynck ella satack me**

yd kywsatussen syffe.

Se mel on sesynane / Sel o-
 szel on se + kawal / meddy leha
 ..... meye kywsatama yl-
 20 ma ..... t / Anna Jssa eth
 meye eb hedta xeyeme / ninck ella
 satack meile korkembast kywsat
 ussest / wayd syna qteed / eth meye
 8 kanda da woyne / niud ninck
 25 meddy wyemses heddass / Eth
 G meye

+
 wygfa-
 twerelyne
 Noer
 ✕
 See
 tedeth
 8
 fannata
 da

..... vnde ja nicht yn vor-
sumelinge fallen / vnde so vor-
damet möchten werden.

De Souende Bede.
Sunder vorlöse vns
van dem öuel.

10 **Dat ys / giff dat wy fri werden**
mögen vnde wy fort mehr ....
m .... behöde vns nu vnde alle-
tid dine gnade / vnde b .... se...
ti .... Wente dat sind teken di-
15 **nes thornes / vnde böses öuel**
vnde behöde vns vor aller not
liues vnde der seelen.

Wente dyn ys dat
Rike / krafft vnde herlicheit ynn
Ewicheit.

hir halet he wedderumme
dat wort Rik / vnde giffe tho
25 vorstande / dat he allene dat Ri-
ke giffe

rõem pyddap meil antuth sama
 kos se meil tarwis ninck õnnis on

Syen tullep nued pe

5 rest sesth rystmast.

Seel omat **kar** sa-
 cramentyt Jumalast Iysse seetut

10 **S**e effymene se Sacrament
 sest rystmast Se teyne see
 Sacrament altari peel.

Mea on sies se Sacrament
 sest Rysthmast.

15 **S**e Rysthme on őr pesseme
 sest teystõrd sundmest ninck
 wdest sundmest sest põhast way-
 must / siddes ninck lebby sen
 wedden / kumb kesset on sel rysty
 20 rahwal lebby Christussen yssy /
 nynda piddada / Nynck seperest
 on tema kaes őrpenes õnnis
 ninck põha / Nynckperest tema
 on sedda kescnut / sies ¶ teep
 25 **n**üedt Christusse kesc ten asy-
 an / Seperest tema henese

G iij kaes

‡
 teglep

he se hilligede / vnde fruchtbar
(vns tho syn) anwysinge dede

Wor tho ys se vns denn nütte?

5

Dartho / dat se vnse geborne
sünde / **welcke** van natur ys / sa-
lich maket / vnde dat **wy van alle**
vnse angeborne sünde vorlöset
10 werden / vnde also van ryke des
Düuels (dar wy süs gantzliken
sint er wy se entfangen) leddich
vnde **vry** mogen werden. **Ock**
ys **se vns** to nütte / dat men mach
15 de **sündigen** conscientien alle-
tidt darmede trösten **ym** ster-
uende vnde ander not **weren** /
dat se darmede yn dat **ryke Chris-**
sti **genomen** sint / **Wente** **Godt**
20 wert **syn** wort nicht tho einem
lögenwort stellen / **Darumme**
wem he ydt gүнnet dem **giff** he
ydt / weme ydt gegeuen **ys** / de be-
ware ydt ym fasten **bichten**.

25

S ..

Vilmane sōna S..., otsustades ruumi järgi, võiks olla ainult „So“.

nincē seperest Jumal tahap o-
 mahend ouwespette neys kahes
 siddes / ses hious nyncē ses
 weres / laske kynny kōwteda /
 5 nincē seel siddes tema Juma-
 la sanna peresz laszke lōwdade

Rwy piddame meye meid 8
 ette / walmistama / eth meye se .....
 Sacrament wōyme onfast
 10 meddy pole wotta / Nyncē
 sedda * peam meye ennyst esy-
 henest tegkeme.

8

*
pidde-
me

Meye pyddam vsckma.
 Mea piddama meye vsckma?
 15 Oykēst ne sannath kuth nē
 ma seyswat.

Rwy kuthbutaret nema sies?
 Nynnda / Sel ošzell buth Je-
 sus era pettety / wōth tema sen
 20 leiban / tennedis nyncē murdis
 Nyncē andis sen temma sul
 lastele / Nyncē payetys.

fugutat

Wothkat nincē soe=
 25 kat / se on minu hywun / kumb teddy eddest
 andtare / sedda piddat teye tegkeme minu na-
 Jal. Sel

Järgmine lehekülj peaks algama lausega: „Sel samal kombel wōth tema kaes sen karrickan ...“

Dessülven geliken ock den
 felse na dem auent ethende gaff en **enne vn-**
 de sprack / Nemet hen vnde drincket alle
 darvth / Dat ys de felse ein nye Testament
 5 ynn mynem blode / dat vor iuw vergaten
 wert / thor vorgeuinge der sünde / Solkes
 doth / so vaten alse gy ydt drincken tho mi-
 ner gedechtenisse.

Dat schölle gy so gelouen / dar na den
 10 gespraken wörden / Dar ys de licham Chri-
 sti / vor iuwe sünde dar gegeuen / Vnde al-
 so mit dem felse / de dar ys dat blött Chri-
 sti thor vorgeuinge der sünde.

Schölle wy vns denn ock
 15 bereden dartho / mit vastem bychten vnde
 andere gude wercke?

Bichten machstu wol / wo bauen berö-
 ret / vnde ander gude wercke machstu ja
 denne vnde alletidt wol don / Querst dyt
 20 maket nicht dat wy werdich werden / Nich-
 tes segge ick maket werdich / denn / so ick
 den wörden geloue / gelouen geuen.

Wo kame wy dartho / dat wy
 dat gelouen kan / Ick kans nicht begripen.

25 Dar licht ock nicht ane / De wercke Sa-
 des werden nümmer mit vornufft begrepen /
 sunder se möthen gefattet werden geistlick yn
 dem gelouen.

alse de Gesteusche sprake yn vël orden des
 landes nicht alle eins ys / Wente yn velen
 wörden redet men anders tho Keuel / an-
 ders tho Dörpte / anders thor Narue / an-
 5 ders tho Delyn etc. der haluen Zeiß vël be-
 ter tho brücken were alse Gestens / Vnde an
 wörden mannigerley yn sich holt etc ..... e-
 ..... dat wy ynn der gröuesten schrift
 nicht hebben gehat e bauen dem u vnde o. Of
 10 was dar negene bauen e vnde e bauen a vnde e
 vnde i bauen y. Of so brute wy yn Düdeschen vn-
 ..... n nen Diphthongon / of hebben wy
 dit gesat vp dat ein yder wete dat ydt vth vor-
 sate alse nicht geschen ys.

Gedrucket tho Wit
 temberch dorch
 Hans Lufft / am
 XXV. tage des
 Mantes Lust.

M. D. XXXV.

Tõlge leheküljest 11a

... Eesti keel mitmel pool maal ei ole üks ja sama / Kuna mitu sõna räägitakse teisiti Tallinnas / teisiti Tartus / teisiti Narvas / teisiti Viljandis jne. Sellepärast oleks Laiuse [keel] palju parem tarvitada Eesti keelena / Ning sisaldab sõnavara poolest mitmesugust jne. .... et meil kõige suuremas kirjas ei ole olnud e üle u ning o. Ka polnud seal e üle e ning e üle a ning e ja i üle y. Niisama meie ei tarvita saksa-keelses .... mitte diftongi / seda kirjutasime ka, et igaüks teaks, et see meelega sündinud ei ole.

Trükitud Wittenbergis

Hans Lufft'i poolt

XXV. augustikuu-

päeval

M. D. XXXv.

EESTIKEELSETE
SÕNADE LOEND

Loendisse on võetud ainult originaaltekstis säilinud sõnad ja need rekonstruktsioonid, milliste aluseks on vähemalt paar tähte. Kõige sagedamini esinevate sõnade (nagu partiklite „ning“ jne.) kohta pole märgitud kõik esinemisjuhtumid. Sõna järel olev esimene arv tähendab lehekülge, järgnev – rida, m. – märkus äärel. Kohati on seletusena toodud sõna praegune tähendus. Tuleb pidada silmas, et tolleaegse kirjaviisi järgi y loetakse kui i (mitte ü!) ning v ja w tihti kui u.

A

ayal 1, 1, 2, 21.
 ayma (aimu, puhas?) 4, 14 m.
 aynos 2, 6.
 alck (algus) 4, 25.
 allaspette (allapidi) 1, 3.
 altari 9, 11.
 amen 4, 19.
 andex and [ada] 8, 7. anna an [de] x 8, 3.
 and [ada] 8, 7. anna 6, 6. 8, 3. 8, 6. 8, 20.
 andis 10, 21. antuth 9, 1. [a]ntkuth 4, 19.
 armas 7, 6. 7, 11. arma 2, 5/6. arman 7, 7.
 armatanut 2, 5.
 armu 4, 15. 8, 6. armust 2, 4.
 asyan 9, 24/25.
 astnut 1, 3.
 auwu 7, 13.
 auw [u] tun... 8, 2.

B

buth 10, 18. v. kuth.

C

Christusse 9, 24. Christussen 6, 5. 8, 4/5. 9, 19.

E

eb (ei) 1, 15. 1, 18. 1, 21. 4, 5. jne.
 ech (ehk) 1, 16. 1, 11 m. 4, 16. 7, 15. 7, 16. 8, 10.

[e]ddes (ees) 1, 18. [e]ddesth 2, 11. eddest 10, 25.
 eddespette 2, 19.
 egkewe (igavik) 4, 4/5. 4, 9. ekewe 2, 12.
 ygkewe 4, 13/14. eg [ke]wen 4, 1.
 elewet 1, 10.
 ella (ära) 8, 15. 8, 21.
 ello 4, 4. 4, 13. elon 4, 1.
 emme (ei) 7, 15.
 enemb 4, 7.
 Engel 4, 16.
 ennyst (enne) 10, 11.
 era-keelda 7, 6. era-la... 5, 15. [e]rra-lu-nastamat 1, 20. [erra-pee]sted [a] 6, 19.
 era-pettety 10, 19. era-pölgk [man] 2, 25.
 era-surnut 1, 2. ere-w [alitze]tuth 6, 18.
 eranesz 4, 7. 8, 3. erene [sz] 6, 17.
 esy- [hene]st 10, 11/12. v. yssy.
 [es]symene 9, 9. essymesen 1, 14.
 eth 2, 9. 2, 24. 4, 13. 8, 20. et 5, 11. 6, 3.

H

haykus 1, 23/24.
 hawd (pörkw-) 4, 6/7. [haw]d 2, 3. hawdan 1, 25. hawda 1, 3/4.
 hauespette (hauapidi) 1, 3 m.
 heddas (häda) 8, 25. [?hed]ta 8, 21.
 hee [s]ty (hästi) 4, 3.
 [he]llyn (? püha) 2, 14.

henese 9, 25. esy-[hene]st 10, 11/12.
omast-henest 7, 17. o[m]a-h[e]nd 4, 10.
o[ma-he]nd 10, 2.
[h]ywun (ihu) 10, 25. hiwus 10, 3.
höe (hea) 1, 13. 5, 12.

I

ygkenes 4, 17.
ygkewe 4, 13/14. v. egkewe.
ygkex 7, 19.
ylma 7, 12. 8, 19/20. il[mal] 6, 14. ylmas
5, 13.
ynymyne 3, 1. 4, 10. ynymysen 1, 14.
issa 5, 2. 7, 6. 7, 11. 8, 20. issan 1, 18. 2, 7.
2, 18. yssan (taywa-) 1, 7. isen 2, 12.
issand[e]n 8, 4.
yssy 9, 19. ysse 4, 17. esy-[hene]st 10, 11/12.
ystup 1, 6.

J

yelles 1, 9. 1, 4. 3, 1/2. 4, 7. 5, 17. jelles 6, 21 m.
yeda 8, 11. yeme 6, 4. 8, 21. [y]eemes 6, 12/13.
jee 8, 21 m.
Je[sus] 10, 18/19.
Jumal 1, 14. 2, 3. 4, 17. 10, 1. jne. Jumala
4, 2. 4, 23/24. 6, 1. 10, 5/6. Jumalan 7, 13.
1, 6. 2, 11/12. 5, 18. 5, 25/26. Jumalam (!)
1, 17. Jumalal 2, 9. Jumal[ast] 9, 8.
yure 6, 4.
yütlet 5, 24.

K

ka... 5, 17/18.
kaes 2, 7. 2, 12. 6, 16. 7, 2. 9, 21. jne.
kahes 10, 2. [kax 9, 7].
[ka]ndad[a] 8, 24.
kannatada 8, 24 m. kannataman 2, 25.
kannatanut 2, 20.
[k]arthada 4, 12.
ka[u]wa 6, 17.
[k]awal 8, 18.
ke 8, 8.
kedel 1, 8.
keelda (era-) 7, 6.
keick 1, 23. 4, 7/8. keyck 6, 3. keyk 8, 5.
keikes-poles 1, 21. 6, 7. keikest-[p]olest
6, 10. keyke-ses 7, 13.

keycke-weg[kewe] 6, 13. kei[kewegke]-
w[en] 1, 7.
kesck (käsk) 9, 24.
kescknut 9, 23. kesset (käsetud) 9, 18.
kyndlest (vangistus, kindlus) 4, 5.
kynny 10, 4.
kywsatussen 8, 16. kywsat[ussest]
8, 22/23.
kwysatama (!) 8, 19.
koer v. noer.
kockones (koguni) 1, 13.
kolmandes 7, 5. kolmandel 1, 4.
kos (kui) 1, 12. 4, 9. 9, 2.
[ku]dendes 8, 13.
kwy (kuidas) 4, 23. 10, 7. 10, 17.
kule 5, 1.
kumb 2, 6. 9, 18. 10, 25.
[kury]a 8, 9. kuryan 7, 8. 7, 9.
kuth (kui) 1, 13. 1, 22. 7, 2. 7, 18. 10, 15.
buth (!) 10, 18.
kuthsutaxet 10, 17. kutzutat 10, 17 m.
köhenret (kurat) 4, 6. köhenret[tin] 1, 25.
köh[e]nrettyd 7, 11.
körd, t[ey]s- 9, 15.
kürkembast 8, 22.
köwteda (köita) 10, 4.
küll 2, 10.

L

laske 10, 4. laszke 10, 6. [era-la.....? 5, 15].
lebbly 2, 13. 9, 17. 9, 19. 1, 19. [lebb]i 8, 4.
leha 1, 22. 8, 17. lehan 2, 8. 2, 14. 2, 15.
lehasen 7, 8.
[leib]an 10, 20.
lecky[tanut] 2, 9.
leppütetyet 1, 16. [2, 13].
l[onu]th 1, 15.
lunastamat (erra-) 1, 20.
löwdade (leida) 10, 6.

M

maa-peel 7, 3. maha-peel 2, 7 m.
ma[h]a 2, 8. maha-mattet 1, 2. maha-peel
2, 7 m.
mattet (maha-) 1, 2.
maxma 2, 10 m.

mea (mis) 6, 8, 7, 9, 7, 13, 9, 12, 10, 14. mea-
[kyth] 2, 19, 5, 16/17.
meddy (meie) 2, 4, 2, 8, 2, 15, 4, 25, 7, 16.
jne. medy 7, 7/8.
meye 6, 3, 7, 15, 8, 19, 8, 23, 8, 25, 10, 7.
meyd 2, 11, 2, 24, 8, 15/16, 10, 7. meil 1, 15.
1, 19, 7, 10, 8, 3, 9, 1. jne. meyle 4, 19, 6, 8.
meyst 7, 17.
mel 1, 11 m.
mennut 1, 6.
myddykyth 5, 16 m. my[ddy]kyt 1, 22 m.
v. mea[kyth].
m[inu] 10, 25. [mi]nu 10, 26.
mynckperest (sest) 4, 8, 6, 2, 7, 14, 15, 9, 22.
motlusten 7, 16.
muystama 6, 8. [mu]ystma 1, 12. muysta
7, 5. muysteth 2, 22.
mu[yst]mas 1, 11.
mued 7, 18.
murdis 10, 20.
möeda 4, 8.

N

naj[al] 10, 26/27.
ne 1, 10, 10, 15. nee 8, 5. nema 10, 17. ne-
[ma] 10, 15, /16. [ne]me 6, 17, 6, 19/20.
neys 10, 2. neyst 1, 5.
needma 7, 19.
nyme 6, 4.
ninck 1, 2, 2, 5. jne. nynck 1, 8, 1, 22, 2, 2.
3, 3 jne.
nynda 2, 13, 2, 23, 6, 10, 7, 2, 7, 5, 9, 20, 10, 18.
noer (koer) 8, 18 m.
nüed 1, 21, 8, 24. nued 9, 4. nüedt 4, 13.
9, 24.

O

olema 2, 22, 4, 4, 4, 8, 4, 15/16. on 1, 11, 2, 7.
7, 10. jne. oñ 4, 20. ommat 8, 9. omat 9, 7.
oly 1, 15, 1, 22. olecksis 1, 15, 4, 9. olleck-
sis 1, 13, 1, 18. [oll]ecksit 1, 24.
oma 2, 3. o[m]a-h[e]nd 4, 10, 10, 2. omal
5, 2. omast-henest 7, 17.
otada 6, 17.
othsan 4, 10/11. otzan 6, 15.
ouwespette (öuespidi) 10, 2.
öy[ke] 6, 1. oykex 2, 17. oykest 10, 15.

P

payetys 10, 22.
palgken 2, 18.
palwe 7, 6, 4, 23, 5, 5, 5, 21. palwest 4, 25.
palwuma 4, 24, 6, 12. [palw]uda 5, 1.
pane 4, 3.
parambal 1, 8.
pattu 2, 1. pattw 1, 23. pattuden 8, 1.
pattussel 6, 14.
peel 2, 5, 2, 7, 7, 3, 9, 11. peeel 1, 1.
[pee]sted [a], (erra-) 6, 19.
peywe 6, 16. peywel 1, 4.
pereld 1, 25, 2, 1.
peresz (pära) 10, 6.
perest 2, 1/2, 4, 2, 4, 12, 9, 4/5. v. mynck-
perest, seperest, synperast.
[peret]eme (?) 2, 4.
pesseme 9, 14.
pette, allas- 1, 3. eddes-pette 2, 19. h[a]ue[s-
p]ette 1, 3 m. ouwes-pette 10, 2.
pettety (era-) 10, 19.
[pi]ddada 9, 20. piddat 1, 11. pyddat 3, 2.
piddap 2, 21/22, 4, 4, 4, 14. pyddap 9, 1.
eb pidda 4, 15, 4, 17. meye [p]ydd[am]e
4, 23. piddame 10, 7. pyddam 10, 13. pidda-
ma 10, 14. peam - piddeme meye 10, 11 m.
[pidd]at teye 10, 26. piddis 2, 10.
Pylatussen 1, 1, 2, 21.
podw 1, 1.
[p]oyan 2, 6.
pole 10, 10. poles, polest v. keikes-.
Pontio Pylatussen 2, 21.
puchtax 2, 17.
pöha 6, 1, 6, 6, 9, 22. pöhas 9, 16.
p[öh]itzen]üt 2, 16.
pölgk [man], era- 2, 25.
porkwhawd 4, 6/7. pörg[whaw]d 2, 3.
pörkwhawdan 1, 25. pörkwhawda 1, 3/4.

R

rahwa (rahu) 4, 14/15.
[r]ahw[al] 9, 19.
ret v. köhen-.
ryckat 6, 10. ryckax 6, 11 m.

r[yc]kus (riik) 6, 3. ryck[us] 6, 9. [r]yckü-
den 4, 2.
[ry]sty 1, 1. rysty-[r]ahw[al] 9, 18/19.
rysthme 9, 14. rystmast 9, 5. 9, 10. r[ys]-
thmast 9, 13.
rum[ala]st 2, 22.
röem 4, 15. 9, 1.

S

sacrament 9, 9. 9, 11. 9, 12. 10, 9. sa[cramen]-
tyt 9, 7/8.
sama 9, 1. sada 4, 18. 6, 11/12.
sama, se- 2, 23.
sana 2, 19. 6, 1. [s]anna 10, 6. sannath 10, 15.
satack 8, 15. 8, 22.
se 1, 11. 4, 4. jne. sze 4, 18. 4, 20. [s]ee 9, 10.
sen 1, 14. 2, 1. jne. szen 1, 17. sex 6, 7.
sel 1, 12 m. 2, 9. 10, 27. selle 6, 14. ses
10, 3. 7, 13. sest 4, 16. 9, 13. sesth 4, 25. 9, 5.
sedda 7, 11. 7, 12. 9, 23. 10, 11.
seel 4, 15. 6, 2. 9, 7. 10, 5.
sees 6, 2. v. siddes.
seetut, sysse- 9, 8.
seye 2, 7 m. v. sye.
seystma 7, 19. [s]eyswat 10, 16. seysa kaes 7, 10.
seperest 1, 24. 2, 23. 9, 20. 9, 25. 10, 1.
sesama 2, 23.
sesynane 1, 11 m. 8, 17.
siddes 3, 3. 6, 2 m. 9, 17. 10, 3. 10, 5. sees 6, 2.
sye 2, 7. v. seye.
syn 6, 12. [s]yen 4, 3. 9, 4.
sina 1, 24. 1, 11. 3, 1. syna 4, 16. 8, 23. synu
5, 6. 5, 25. 6, 3. 7, 1. 7, 7. 7, 13. 7, 18. synd
7, 19.
synane, se- 1, 11 m. 8, 17.
synperast 4, 22. si[nper]ast 4, 11. 1, 12.
sys 1, 15. syes 4, 5. sies 2, 3. 9, 12. 9, 23. 10, 17.
sysse 2, 8. 8, 11. 8, 16. 9, 8.
suck [un] 7, 9.
sul [laste]le 10, 21/22.
sundyan 2, 20.
surest 2, 4.
surm 4, 6. 2, 2. s[urm]an 2, 25. 3, 3.
surnut, era- 1, 2.
surnu [st] 1, 5.

s[oekat] 10, 24.
sö [pr]us 4, 15.
suddame-haykus 1, 23/24. süddamest 8, 7.
sündmen 2, 14. sundmen 2, 16. sundmest
9, 15. 9, 16.
sündnüt 7, 10. [sünd]nut 2, 23/24. sundküt
7, 1/2.
s[u]ta (kõik suta) 8, 5.

T

tahap 10, 1. eb taha 7, 14. tachtis 5, 10.
6, 14/15. eb [tac]htis 6, 16. [taha]xe 5, 9.
tahadaxe 5, 9 m.
tachtmas 7, 14. tachmas 7, 1. tachtman 7, 7.
7, 8. 7, 16/17. tachtmad 7, 18.
taywas 1, 6. 7, 2. taywa-[y]ssan 1, 7.
tarbix 6, 7. 6, 9.
tarwis 1, 17. 1, 19. 9, 2.
techtel, pane 4, 3.
teed-tedeth (teadma) 8, 23 ja m.
tegekeme 2, 10. 10, 12. 10, 26. tehe 6, 15.
teep-tegkep 5, 3 ja m. 9, 23 ja m. tehnut
8, 9.
teye 10, 26.
teyne 9, 10. t[ey]s-körd 9, 15.
te [ddy] 10, 25.
tema 1, 7. 1, 9. 2, 13/14. 2, 18. 2, 24. 5, 10.
5, 11. 9, 25. 10, 19. temma 10, 21. theme
2, 9. teman 2, 5. th[e]men 2, 12. [te]-
mekaes 4, 1.
[t]ennetet 5, 14. tennedis 10, 20.
tullem [a] 1, 9. tulep 4, 22. tullep 9, 2. [tul]-
kut 5, 22.
tun [neme] 6, 5.
töen 8, 2. toes [t] 4, 20.
töysma, ülles- 3, 2. töysnut 1, 5.

U

[w]dest (uus) 9, 16.
vsckma 10, 13. 10, 14.
vskwat 6, 17 m. vskuset 6, 18.

W

wayd 1, 20. 2, 19. 4, 12.
[waym]u 6, 6. way [m]ust 9, 16/17.

way [m]o[licko] 1, 16/17.
wayne 3,1.
w[allitz]et 6, 10.
w[alitze]tuth, ere- 6, 18.
walmis 4, 14.
walmistama 10, 8.
wasta 7, 12. 7, 18/19.
[w]edd[en] (vesi) 9, 18.
weg[kewe] 6, 13. 1, 7. v. keicke-
weha 8, 10. v. wygka.
werelyne 8, 18 m.
wery-pattw 1, 22. weren 2, 15. 2, 16.
8, 5. were 3, 3.
wessi[n]uth – wessuds 4, 18 ja m.
wygka-werelyne 8, 18 m.
wylletz 3, 1.
wylletzussen 4, 11/12.

wymesen 6, 16. w[y]emeses 8, 25.
wotta 10, 10. wöth 10, 19. wothkat 10, 24.
wöyma 4, 18. wöyme 8, 8. 8, 24. 10, 9. meye
emme wöy 7, 15. wöyx 4, 9. 6, 11.

Ö

öy [ke] v. o.
önnis 9, 2. 9, 21. [önn]ys 6, 8. [ö]nsat 6, 11.
önsax 6, 11 m. önsast 10, 9.
öszel 10, 18. 8, 17.

Ü

[ü]chtkyt 8, 10. üc[htk]yt 1, 19. [ücht]kyt
1, 16.
ülles-töysnut 1, 4/5. -töysma 3, 2. -mennut
1, 5. vles-[erretada?] 6, 21
üx 2, 6. 4, 4. 4, 13. 9, 14. üdden 6, 15.
üxpenes 9, 21.

KIRJANDUSE LOEND.

Loendatud ainult olulisemad kirjutised.

- H. Weiss und P. Johansen. Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. „Beiträge zur Kunde Estlands“ XV, 4, lk. 95–133.
- J. Mägiste. Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535. „Eesti Kirjandus“ XXIV, lk. 484–490.
- J. Mägiste. Vanhin vironkielinen painotuote (vuodelta 1535). „Virittäjä“ XXXIV, lk. 427–434.
- A. Saareste. Wanradt-Kölli katekismuse keelest. „Eesti Keel“ IX, lk. 73–96.
- A. Saareste. Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, Ilvihk, Tartus 1931, lk. 353–358.
- H. Weiss. Ein niederdeutsch-estnischer Katechismus der Reformationszeit. Mitteilungen der Deutschen Akademie 1930, lk. 324–331.
- A. Tiitsmaa. Kuidas leiti eesti vanim raamat. „Olion“ I (1930) nr. 12, lk. 17–18.

B
1873

218958

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00896420 9